

Naxçıvan Muxtar Respublikası – 100

(əvvəlki XQ-nin 2 fevral 2024-cü il tarixli sayında)

I. Qədim diyar daşnak quldurların hədəfində

Naxçıvanda Milli Şura sədri Cəfərqulu xan, onun oğlu Kəlbəli xan, Rəhim xan, Kamran xan, Cabbarağa Vəzirov və başqalarının səyləri ilə yerli inzibati komitə bərpa olundu. Bölgənin erməni işğalından qorunması üçün tədbirlər görüldü.

Bu vaxtlar gənc Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti hələ Azərbaycanın bütün ərazilərinə hakim deyildi. Bakı və şəhəratrafi birbaşa Rusiya hökumətinin başçısı V.Leninə tabe olan bolşevik rus, erməni komissarlarından ibarət üzəndirəq "Bakı kommunası"nın əlində idi. Bu hərbi-siyasi diktaturanın ruslardan və ermənilərdən ibarət silahlı qüvvələri, eləcə də ayrı-ayrı erməni silahlı birləşmələri Azərbaycan Cümhuriyyətini beşiyində boğmaq üçün birləşərək Gəncəyə hücumlara başladılar.

Həm daşnaklara, həm də bolşevik istiqlalçılara qarşı mübarizə aparən Azərbaycan hökuməti Naxçıvanın, Zəngəzurun müdafiəsində ciddi çətinliklərlə qarşılaşmışdı. Bakıdan Naxçıvana gələn dəmiryolu İrəvandan keçirdi. Şose yollarının keçdiyi Zəngəzur bölgəsinə erməni silahlı quldur dəstələri tez-tez basqınlar edir, əhaliyə divan tuturdular. Buna görə də Azərbaycan hökuməti ilə lazımı əlaqə yox idi. Naxçıvan həm özünü idarə etməkdə, həm də ərazi bütövlüyünü, xalqın təhlükəsizliyini təmin etməkdə ağır məsuliyyət yükünü özü çəkməli olmuşdu. Belə çətin vəziyyətdə özünü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi sayan Naxçıvan Türkiyənin qardaşlıq yardımına arxalanaraq azərbaycançı siyasət yeridir, təpədən-dırnağa qədər silahlanmış erməni quldurlarına qarşı mütəmnlə mübarizə aparırdı.

Lakin yaranmış şərait elə idi ki, Naxçıvan bölgəsi erməni daşnaklarının hücumlarına təkbaşına davam gətirə bilməzdi. Türkiyədə işğalçılıq planları boş çıxan, türk qoşunları tərəfindən əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türklərinin təşkil etdiyi İrəvana sıxışdırılan daşnak-erməni qüvvələri buradan Şərur-Kəngərli torpaqlarına həmlələr edir, nəzarətlərdəki ərazini genişləndirməyə can atırdılar.

Birinci Dünya müharibəsi davam edirdi. Bitərəf İrəvanın ərazisi müharibə edən ittifaqların döyüş meydanına çevrilmişdi. İngiltərə, Rusiya və Osmanlı Türkiyəsi burada savaş halında idilər. Cənubi Azərbaycanın bir qismi Rusiyanın, digər qismi Türkiyənin hərbi nəzarətində idi. 1 avqust 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Naxçıvan bölgəsi, həmçinin Cənubi Azərbaycanın Təbriz bölgəsi K.Qarabəkir paşanın 1-ci Qafqaz kolordusunun təsir dairəsində idi. Avqustun 7-də K.Qarabəkir paşa qərarğını Təbrizdən Naxçıvana köçürdü. Qafan tərəfdən Naxçıvana hücum hazırlaşan erməni quldurlarının qarşısı kəsildi.

1 avqust 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Naxçıvan bölgəsi, həmçinin Cənubi Azərbaycanın Təbriz bölgəsi K.Qarabəkir paşanın 1-ci Qafqaz kolordusunun təsir dairəsində idi. Avqustun 7-də K.Qarabəkir paşa qərarğını Təbrizdən Naxçıvana köçürdü. Qafan tərəfdən Naxçıvana hücum hazırlaşan erməni quldurlarının qabağı alınmış oldu. Bir qədər sonra Təbrizi tutmağa can atan ingilis qoşunlarını qabaqlamaq üçün K.Qarabəkir paşa avqustun 16-da İ tütüni Təbrizə göndərdi. Özü isə sentyabrın 2-də qərarğını ilə Təbrizə getdi. Sentyabrın 5-də döyüşə girən türk qoşunları ingilisləri qəti məğlubiyyətə uğradıb Kaplankuh dağınadək təqib etdilər, hətta onların iki təyyarəsini vurub saldılar.

Sentyabrın 15-də Türkiyə və Azərbaycan silahlı qüvvələrindən təşkil

olunmuş Qafqaz İslam Ordusu Nuru paşanın komandanlığında Bakını rus və erməni qəsbkarlarından azad etdi. AXC hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. Bu xəbər Naxçıvanda böyük sevincə qarşılandı.

Oktyabrın 22-də K.Qarabəkir paşa Cənubi Azərbaycanı tərk edərək Naxçıvana yola düşdü. Oktyabrın 25-də Culfaya, sonra isə Naxçıvana gəldi. Lakin cəmi 6 gün sonra oktyabrın 31-də K.Qarabəkir paşa əmr aldı ki, I kolordu qərarğını ləğv edilir, özü də İstanbula çağırılır. Bu onunla əlaqədar idi ki, 30 oktyabr 1918-ci ildə I Dünya müharibəsində vuruşan dövlətlər Mudros müqaviləsi bağlamışdılar və məğlub tərəf kimi Türkiyə bir çox sərt tələblər altına salınmışdı. Türk qoşunları Qafqazı tərk etməli, müharibədən əvvəlki sərhədlərə çəkilməli və bir sıra ağır əzici tələblərə əməl etməli idi.

Nuru paşa Bakıdan və Azərbaycanın digər bölgələrindən qoşunları çıxardığı kimi, K.Qarabəkir paşa da 1918-ci il noyabrın 1-də qərarğını ilə Naxçıvandan qatarla Qarsa yola düşməli oldu. Mudros şərtlərini eşidən K.Qarabəkir paşa çox pərişan olmuş və demişdi: "40

şı, 170 silahlı əsir götürüldü.

1918-ci ilin dekabrında türk əsgərləri Zəngibasar və qismən də Vedibasara ərazilərini azad edib Şərura daxil oldular. Kəlbəli xanın 400 nəfərlik süvarisi də köməyə gəldi və birlikdə polkovnik Doluxanovun qoşununa ağır zərbə endirildi, ermənilər Arazdəyən stansiyasına qovuldular.

Bölgədə yaranmış belə mürəkkəb şəraitdə Araz-Türk Respublikası rəhbərliyi ingilislər tərəfindən sıxışdırılaraq get-gedə işlərdən kənar edilirdi. Araz-Türk Respublikasının nümayəndəsi P.Bayrambəyov AXC Parlamentinin iclaslarında iştirak edir, vəziyyətlə əlaqədar Parlamenti məlumatlandırır.

Naxçıvanı faktiki olaraq Cəfərqulu xan idarə edirdi, Kəlbəli xan bölgə silahlı qüvvələrinin komandanı idi. Bölgənin müdafiəsində türklərin burada qoyub getdiyi 300 əsgər və 5 zabit yaxından iştirak edirdilər.

Naxçıvanda keçmiş xan nəslinə məxsus şəxslər İrana meyl edir, AXC-lə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə xüsusi səy göstərmirdilər. AXC hökumətinin göndərdiyi nümayəndələr burada Cəfərqulu xan, Kalbalı xan və

düşməzdənəvvəl 1919-cu il aprelin 11-də artıq Müttəfiqlərin işğalı altında olan İstanbulda Mustafa Kamal paşa ilə görüşündə demişdi: "Paşam, mən sabah Ərzuruma hərəkət edərəm, İstanbulda nə vəziyyətdə qalırınsız-qalın, bir şey etmək imkansızdır... Anadoluya, ordu başına gəliniz... Millətin qurtuluşu açarı şərqdədir... Şərqdə milli hökumət əsaslarını qurduqdan sonra siz qərbə təvəccöh edərsiniz".

19 may 1919-cu ildə Mustafa Kamal paşa yaxın məsləkdaşları ilə Samsuna çıxmağa müvəffəq oldu. 3 iyun 1919-cu ildə Ərzuruma gəldi. Ordudan istefasını teleqrafla İstanbula, Osmanlı dövlətinin yetkililərinə bildirib türk xalqının milli-azadlıq mübarizəsinə başçılıq etməyə başladı. Onun rəhbərliyi ilə 23 iyuldan 7 avqusta qədər türk xalqının taleyində mühüm rol oynayan böyük Ərzurum Konqresi keçirildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı dövlətində baş verən yeni hadisələri izləyən Naxçıvan əhalisinin qabaqcıl nümayəndələri düşünürdülər ki, Ərzurum Konqresinə nümayəndələr göndərüb bölgənin qorunması üçün dəstək istəyə bilərlər və bu məqsədlə təcili olaraq

bəli zabitlər göndərildi ki, bu tədbirlərin də bölgənin müdafiəsində əhəmiyyətli rolu oldu. K.Qarabəkir paşa 1919-cu ildə Ərzurum Konqresinin sonunda şərq Anadoluadakı diviziya komandirinə belə bir təlimat vermişdi: "Hər tərəfdən məhzur bir haldayıq, yalnız Azərbaycana açıq Naxçıvan pəncərəsi var. Onun qapanmamasını istəyirəm".

Bölgədə yaranmış vəziyyətdən istifadə edən, o zaman bütün Qafqazı öz təsir dairəsində saxlayan ingilislər Naxçıvan bölgəsinin daşnak Ermənistanına verilməsi üçün çox canfəşanlıq edirdilər. 1919-cu ilin fevralında kapitan Lautonun missiyası Naxçıvana gəldi. (Q.Mədətov. Naxçıvanda Sovet hökumətinin qələbəsi və Naxçıvan MS-SR-nin təşkili. Bakı, 1968 (rus dilində). Həmin ilin fevralında burada elan edilən ingilis general-qubernatorluğuna Naxçıvan əhalisi qətiyyətlə etimad etmirdi. Belə bir vəziyyətdə Qafqazdakı Britaniya komandanlığı adından general Devi 1919-cu il mayın 1-də Şərur-Ordubad daxil olmaqla bütün Naxçıvan bölgəsinin Ermənistanı verildiyini bəyan etdi.

Bu xəbər xalqın qəti etirazına səbəb oldu. Buna baxmayaraq, 1919-cu

Türkiyənin Naxçıvanda xilaskarlıq missiyası

illik əsarətdən 6 ay öncə qurtulan və erməni məzalmindən ağır yaralar alan... türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı bu bölgələr, biz 1914-cü ilin hüdüdüna çəkilincə yenidən erməni-gürcü zülmünə məruz qalacaqdır. Buna çarələr düşünüb, tədbirlər görməliyik".

Bu dövrdə türk qoşunlarının tərk etdiyi digər bölgələr kimi, Naxçıvan ərazisində də erməni işğalından qorunmaq məqsədilə bir məhəlli hökumət yaradılması zəruri olmuşdu. 3 noyabr 1918-ci ildə Naxçıvandan, İrəvan ətrafından, Şərur Eçmişdin və Sürməlidən (İqdır) gələn nümayəndələr Qəmərliyə keçirilən təsis yığıncağında mərkəzi İqdır olan Araz-Türk hökuməti təşkil etdilər. Naxçıvan rəsmən hökumət mərkəzi olmasa da, idarəçilik və müdafiə işlərinin əksəriyyəti məhz burada yerləşmişdi. 1918-ci il noyabrın 7-də K.Qarabəkir paşanın Naxçıvanı köməyinə göndərdiyi əsgərlər Şaxtaxtı kəndini və dəmir yolu stansiyasını erməni silahlı qüvvələrindən təmizlədilər, 4 top və digər hərbi qənimətlərlə yana-

Araz-Türk hökuməti rəhbərliyi arasındakı ixtilafı aradan götürməyə və beləliklə, ingilislərin ermənipərəst siyasətini xeyli əngəlləməyə nail oldular. Burada Naxçıvanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşməsi barədə akt tərtib edildi.

1918-ci il noyabrın 30-da hərbi nazir Abdulla paşa ilə görüşəndə K.Qarabəkir paşa boşaldılan Şərq bölgəsində (Üçsancaq, Ahılkelək, Ahıska və Naxçıvan) ermənilərin və gürcülərin yerli türklərə qarşı qırğına başlayacağı fikrini bildirərək narahatlığını ifadə etmişdi. Daim Qafqaz türklərinin taleyi ilə yaxından maraqlanan və imkanları çərçivəsində bu bölgə türklərinə köməyini əsirgəməyən K.Qarabəkir paşa 23 dekabr 1918-ci ildə Rodosda yerləşən 14-cü kolordu komandanlığına təyin olunan da təkidlə Şərq cəbhəsinə göndərilməsini xahiş etdi. Nəhayət, onun bu xahişi nəzərə alındı və o, 13 mart 1919-cu ildə Ərzurumdakı 15-ci kolordu komandanlığına təyin edildi.

K.Qarabəkir paşa xidmət yerinə yola

Türkiyəyə heyət göndərdilər. Naxçıvan nümayəndələri həmin konqresə gedib çata bilməsələr də, Naxçıvan əhalisinin nümayəndələrinin vəkili Hacı Cabbarın konqresdə iştirak etməklə əlaqədar Qarsdan göndərdiyi iki teleqram Konqresə yetişdi və iclasların sonunda Naxçıvan bölgəsinin erməni istilasından qorunması və bölgəyə əsgəri yardım edilməsi ayrıca müzakirə olundu.

K.Qarabəkir paşa Naxçıvan bölgəsinin daim diqqət mərkəzində saxlayırdı. Hələ konqresdən əvvəl, 17-18 iyul 1919-cu il gecəsi, əvvəlcədən verdiyi əmrə uyğun olaraq, Naxçıvan bölgəsinə hücumu keçən ermənilərin qarşısını almaq üçün Bəyazıt qarnizonundan yüzbaşı Xəlil bəyin başçılığı ilə dörd zabit, 7 əsgərdən ibarət bir qrupu Naxçıvandakı müdafiə qüvvələrini təşkil etmək üçün yola salmışdı. Lakin bu iş elə təşkil edilmişdi ki, zahirdə görünsün ki, guya, Xəlil bəy və yoldaşları fərarilik edərək ordudan özləri qaçmışlar.

Bu yolla Naxçıvan türklərinə silah, cəbhə ləvazimatı, təcür-

il mayın 14-də general Devi və Ermənistanın baş naziri Q.Xatısov Naxçıvana gəldilər. Naxçıvanda Milli Şuranın və əhalinin qəti etirazına baxmayaraq, ingilislər daşnak Varşamyanı general-qubernator təyin etdilər. AXC-nin buradakı zabitlərini Naxçıvanı tərk etməyə məcbur etdilər. Bununla əlaqədar Naxçıvanın Milli Şura sədri AXC hökumətinə bildirdi ki, Naxçıvan əhalisi ermənilərə tabe olmur, tezliklə Azərbaycan qoşunları tərəfindən Zəngəzurun tutulmasını və Azərbaycanla birləşməyi gözləyir. 3 may 1919-cu ildə AXC-in Ermənistan-dakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistan hökumətinə bəyanat verdi. AXC hökumətinin bütün vasitələrlə Naxçıvanın Ermənistan tərəfindən ilhaqına mane olmağa çalışsa da, təhlükə lap yaxında idi.

1919-cu il iyunun 21-də erməni qoşunları Naxçıvan bölgəsinin qismən işğal etdilər. Naxçıvanla yanaşı, Vedibasara, Şərur, Şaxtaxtı, Ordubad, Zəngəzur hücumlarına məruz qaldı. İngilislər ermənilərin vəhşi zorakılıqlarına göz yumurdular. Naxçıvanda əhali adından çıxış edən Hacı Həsənlə demişdi: "Biz ingilis hökumətinin əmrinə razı olub daşnak respublikasını qəbul etməyəcəyik. Naxçıvan ölkəsini al qanımızla hər cür təcavüzkarlardan müdafiə edəcəyik".

Tanınmış yazıçı, publisist, ictimai xadim Əli Səbri Qasimov Zağafqaziya Ali Komissarı Haskelle 1919-cu il sentyabrın 9-da Naxçıvan nümayəndələrinin Tiflisdə görüşündə müraciətlə demişdi: "Naxçıvan əlində silah öz istiqlalını son nəfəsinədək qoruyacaqdır. Biz Ermənistan adlı hökumət tanımırıq". Bu müraciət "Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu il, 193-cü nömrəsində dərc edilmişdi.

(ardı var)

Eynulla MƏDƏTLİ,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya
institutunun direktor müavini,
tarix elmləri dokoru